

Засади міжцерковних і міжконфесійних відносин у контексті діяльності Руської православної церкви у Волинській та Рівненській областях у 1944-1953 рр.

Катерина Якуніна

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-56>

У статті висвітлено процес реалізації політики РПЦ у Рівненській та Волинській областях щодо інших релігійних утворень у 1944-1953 рр. Метою статті є відображення передумов та особливостей взаємодії православних вірян та духовенства з іно-вірцями. Утвердження РПЦ в краї нашоувхнулося на низку проблем: наявність значної частини національно свідомого духовенства (УАПЦ, АПЦ, УГКЦ), велику кількість репатріантів та переселенців (представників неправославних віросповідань), значні матеріальні втрати та розруху. За таких умов міжцерковні та міжконфесійні відносини формувалися в контексті як внутрішньополітичного курсу самої церкви так і соціально-політичних викликів. З'ясовано, що міжконфесійні та міжцерковні відносини в контексті діяльності РПЦ на місцевому рівні використовувалися керівництвом СРСР як засіб скорочення релігійної мережі. Проте подібна практика призвела до нехтування духовними та національними потребами вірян та сприяла переходу парафіян у протестантизм та поширенню практики здійснення служб поза храмами. Встановлено, що православне духовенство займало негативну позицію щодо автокефального духовенства та протестантизму загалом, у зв'язку з чим розробляло заходи із запобігання поширенню їхніх релігійних практик у парафіях. У подальшому в контексті означеного дослідження варто звернути увагу на психологічні причини та особисті мотиви духовенства в реалізації запропонованого курсу в міжцерковних відносинах.
Ключові слова: Волинсько-Рівненська єпархія, православні, протестанти, католики, євреї, радянська влада.

Постановка наукової проблеми. Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду у сфері державно-церковних відносин та міжконфесійного життя на локальному рівні.

Виявлення специфіки ролі духовенства у формуванні суспільно-релігійної ситуації в регіоні, що складалася в умовах радянської дійсності, сприятиме пошуку конструктивних підходів у вирішенні сучасних проблем у сфері міжконфесійного та особливо міжособистісного спілкування.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Обрана для дослідження тема викликає значний науковий інтерес серед вітчизняних та зарубіжних дослідників. На загальнодержавному рівні проблему становища Руської православної церкви (*далі – РПЦ*) в УРСР досліджують В. Баран, В. Войналович, В. Пашенко, М. Шкаровський. Значну увагу дослідники приділяють становищу РПЦ на теренах Волині в умовах впровадження нової релігійної політики (В. Рожко, В. Милусь, В. Борщевич, Л. Третяк). Проте наявні архівні матеріали дають можливість поновому розглянути дану проблему.

Мета та завдання дослідження. У пропонованій статті автор розглядає особливості формування міжконфесійних та міжцерковних відносин у контексті діяльності Руської православної церкви у Волинській та Рівненській областях у 1944-1953 рр. Для реалізації поставленої мети необхідно з'ясувати передумови формування внутрішньоконфесійної політики Волинсько-Рівненської єпархії, особливості її реалізації та її результативність.

Виклад основного матеріалу. Відносини між конфесіями в СРСР характеризувалися в основному як конфліктні. Не останню роль у цьому відіграло домінантне становище РПЦ. Варто виділити такі фактори, що впливали на процес міжконфесійних відносин в УРСР: по-перше, зовнішньополітичний чинник – радянська держава вела активну пропаганду проти Ватикану, що призвело до ліквідації УРКЦ; по-друге, внутрішньополітичний чинник, що обумовлювався планами влади контролювати більшість релігійного населення завдяки «лояльній» релігійній інституції; по-третє, внутрішньоконфесійний чинник, що обумовлювався особистими переконаннями духовенства, суспільними настроями та системою переконань апарату органів радянської влади. Незважаючи на те, що учасниками міжконфесійних відносин можуть бути лише пред-

ставники релігійних організацій, у 1943 – 1953 рр. активним членом їх стала держава, шляхом використання підконтрольної їй РПЦ.

На законодавчому рівні міжконфесійний діалог РПЦ регламентувався законодавством СРСР про свободу віросповідань, яке забороняло будь-яку місіонерську (пропагандистську роботу), що вважалося порушенням прав людини¹, а також інструкціями вищих органів влади, що регламентували не лише специфіку взаємодії держави із релігійними організаціями, а й лягли в основу положень про діяльність РПЦ. Так, 11 січня 1943 р. була видана інструкція обласним органам НКВС для роботи із церковниками та сектантами на визволеній території УРСР. Особливої уваги заслуговують вказівки з «виключення будь-якої можливості прояву будь-ким і в якій би то формі не було фактів образи релігійних почуттів віруючих» (легальних на той час, тобто – РПЦ), а також

«з метою ефективного використання окремих особливо цінних об'єктів із числа зрадників, служителів культу і релігійних діячів у тилу противника, всі матеріали про них негайно направляти в 3 Управління НКВС УРСР»².

Саме ця інструкція лягла в основу особливої політики РПЦ щодо «церковних та сектантських» організацій на визволеній території УРСР.

Найяскравішим прикладом конфліктогенності таких відносин стали двосторонні звинувачення колишнього автокефального та російського духовенства, що ні в якій мірі не йшло на користь мирянам. Так, у інформаційному звіті за 2 квартал 1944 р. уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР читаємо:

«Характерним моментом у житті православного населення стала боротьба послідовників патріаршої орієнтації і так званих автокефалістів, ... автокефалісти звинувачують «московських тихонівських вовків» у ненависті їх, українців, не хочуть, щоб вони молилися рідною мовою, віднімають

¹ ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 3, спр. 9, арк. 104.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / Упор. С. Кокіч, Н. Сердюк, С. Сердюк. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 192.

у них приходи, виганяють та б'ють їх, ображають «само-святами», пропонують переосвячуватися, за що беруть великі гроші», ... у свою чергу православні священники кажуть, що автокефалісти за німців «жити їм не давали» – писали доноси на православних священників у гестапо, передавали їх до рук гітлерівців і т.п.»³.

Наприклад, благочинний Луцької округи В. Осташевський 12 грудня 1945 р. у рапорті єпархіальному архієреєві доповідав про невиконання окремими священниками матеріальних зобов'язань перед єпархією та приховування інформації про внутрішньопарафіяльне життя. Особливої уваги благочинний приділив аналізу діяльності священників, які в роки війни належали до складу УАПЦ. Він звинувачував їх у фінансових махінаціях, намаганні зберегти провідні позиції в єпархіальному управлінні⁴. Критиці піддавались також і колишні автономісти (наприклад, священник І. Давидович).

Вислужитися перед єпархіальним керівництвом намагалося і рядове духовенство та віряни. Так, дружина вищезгаданого священника Давидовича, поскаржилася на протоієрея С. Грушка волинському уповноваженому РСРПЦ. Приводом скарги став виступ священника 12 липня 1941 р. з амвону Троїцького собору на честь проголошення Самостійної України єпископом Полікарпом (Сікорським)⁵. Таким чином, матушка спробувала зберегти роботу для чоловіка, поквитавшись із колишнім автокефальним священником. Фактично, створивши жорсткі умови діяльності в реаліях нового суспільного ладу, партійно-радянська номенклатура використала людський чинник у реалізації релігійної політики на місцях.

Православно-католицькі взаємини післявоєнного періоду були об'єктом складних політичних розрахунків і зразком цинічного використання релігійного фактора в стосунках між польською та

³ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. К., 1998. С. 134.

⁴ Борщевич В. Православне дувенство Волині в 40-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: кількісна характеристика / В. Т. Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2010. Випуск 1. С. 132.

⁵ Борщевич В. Церковно-громадська діяльність волинського православного духовенства у 20–80-х рр. ХХ ст. / В. Т. Борщевич // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Збірник наукових праць. Луцьк, 2009. Випуск 2. С. 50.

українською спільнотами, які мали чіткі ознаки конфліктності. За таких умов рішення радянської влади сприяти «возз'єднанню» православної церкви та громад УГКЦ стало каталізатором посилення православно-католицького протистояння. До реалізації операції із возз'єднання церков були залучені не лише апарат уповноважених РСРПЦ та РСРК, а й карально-репресивні органи. Так, 18 жовтня 1944 р. оприлюднюється директива НКДБ УРСР «Про активізацію оперативної роботи стосовно УГКЦ». У даному документі зазначалося про те, що *«греко-католицька уніатська церква здавна, з часу свого заснування, була і є чужою для нас і шкідливою через вплив іноземних священнослужителів на нашій території»*⁶. Особливе побоювання така ситуація викликала в західних областях України, де історично проживало більш релігійне та богобоязне населення, яке легко піддавалося впливу авторитетного духовенства.

До реалізації планів було залучено духовенство УГКЦ та РПЦ. Так, із інформаційного звіту уповноваженого РСРПЦ за IV квартал 1945 р. дізнаємося про те, що

*«в основному вся практична робота уповноважених РСРПЦ при РНК СРСР в західних областях України зводиться до нагляду за законністю дій щодо УГКЦ та РПЦ»*⁷.

Ще до проведення Львівського собору 8–10 березня 1946 р. органами радянської влади була проведена робота із завчасного «возз'єднання» із РПЦ. Так, за 1945 р. у Волинській області 2 громади приєдналися до православної церкви⁸. Активно до вирішення такої міжконфесійної ситуації долучалася і Московська патріархія. На шпальтах «Журналу Московської Патріархії» було опубліковано ряд звернень до греко-католиків. Так, у № 1 за 1946 р. було розміщено послання екзарха України Іоана до духовенства та віруючих УГКЦ, у якому наголошувалося на тому, що *«повне та довер-*

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / Упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 224–225.

⁷ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / Упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 226.

⁸ ЦДАМЛМ України. ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 89.

шене єднання з Ісусом Христом та своїми братами можливе лише в істинній Церкві»⁹.

У реалізації планів радянської влади важливу роль відіграла опублікована в газеті «Вільна Україна» 8 квітня 1945 р. стаття В. Росовича (псевдонім Я. Галана) «З хрестом чи з ножем?», що викривала антирадянську діяльність УГКЦ в Україні та її керівника Андрея Шептицького¹⁰. Реакцію на статтю серед населення, вірян та духовенства відслідковували органи НКДБ. У спецповідомленнях про реагування населення на статтю від 12 та 26 квітня зазначалося, що опублікування статті «справило враження бомби, що розірвалася»¹¹. Факт воз'єднання церков сприймався в основному позитивно, проте негативну реакцію викликала інформація про ув'язнення греко-католицького духовенства, адже «ліквідацію церкви і перехід в православ'я можна було б провести, не вдаючись до репресій»¹². Реакцією на статтю серед волинського духовенства стала практика проголошення спеціальних проповідей у храмах, під час яких греко-католицьке духовенство часто прирівнювали до бандерівців¹³.

Таким чином, у результаті приєднання громад УГКЦ до РПЦ на території Волинської області зникло 9 парафій УГКЦ (5763 чол. вірян), у Рівненській області – 6 парафій (5477 чол. парафіян)¹⁴. Якщо культові споруди та майно автоматично переходили до РПЦ або ж залишалися у власності місцевих органів громади, віряни мали можливість таємно сповідувати свою віру, то духовенство страждало найбільше. Будучи безпосередніми учасниками міжконфесійних відносин, священнослужителі УГКЦ зазнали значних фізичних тортур (за даними 1947 р. 50 % – ув'язненні), моральних утисків (20 % проживали нелегально або емігрували) та фактич-

⁹ Иоанн. Пастырям и верующим Греко-католической церкви, проживающим в западных областях Украинской ССР / Єкзарх всея Украины Иоанн // Журнал Московской Патриархии. 1946. Январь. № 1. С. 9.

¹⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / Упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 479.

¹¹ Вказ. праця. С. 479.

¹² Вказ. праця. С. 595.

¹³ ЦДАВО України, ф. Р–4648, оп. 3, спр. 9, арк. 41.

¹⁴ Держархів Волинської області, ф. Р–605, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

ного приниження у разі приєднання до РПЦ (30 %) як з боку вірних та неприєданого духовенства, так і з боку православних та працівників апарату уповноваженого¹⁵. Наприклад, у звіті за 1944 р. М. Діденко дає характеристику протоіерею Андрію Вікторовському із с. Ратне Волинської області – «має нагороди від папи, тому особливої цінності для РПЦ не може являти»¹⁶.

Особливістю даного вектору міжконфесійних відносин стала активна участь у них іншої сторони – Ватикану. 23 грудня 1945 р. папа Пій XII оприлюднює Енцикліку з нагоди 350-ліття Берестейської унії, де виступає на захист ув'язненого греко-католицького духовенства в СРСР. В Енцикліці папа звернувся із словами підтримки до ще вірних священнослужителів Апостольської Столиці та засудив здійснення протиправного возз'єднання церков (здійснених проти волі духовенства та мирян). Такий діалог продовжився і в наступні роки. Так, 15 грудня 1952 р. папа публікує звернення до Католицького єпископату Східних церков, у якому виступив на захист ув'язнених і переслідуваних католицьких священників в Україні¹⁷. Важливими у розвитку двостороннього «діалогу» між РКЦ та РПЦ стали звернення католицьких священників до уряду СРСР з проханням не допустити возз'єднання греко-католицької та православної церков¹⁸. Проте рівноправним даний міжконфесійний діалог назвати аж ніяк не можна.

Активна позиція Ватикану, залучення до міжконфесійних протистоянь в середині СРСР світової громадськості призвела до зміни методів роботи православної церкви із релігійними організаціями. У липні 1948 р. під час святкування 500-ліття автокефалії РПЦ були прийняті постанови «Ватикан і Православна церква», «екуменіч-

¹⁵ Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. С. 49.

¹⁶ Держ архів Волинської області, ф. Р-393, оп. 3, спр. 2, арк. 40–41.

¹⁷ Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. С. 739–747.

¹⁸ Вказ. праця. С. 259–260.

ний рух і Православна церква», у яких католицизм звинувачувався у відході від традицій Вселенської церкви¹⁹, а екуменічні прагнення Всесвітньої ради церков щодо встановлення миру, названі політично заангажованими²⁰. Таким чином, міжконфесійні взаємини РПЦ із іншими релігійними організаціями СРСР перейшли на світову арену, тим самим відобразивши не лише зовнішньополітичні прагнення держави, а й вселенські амбіції керівництва церкви.

Найголовнішим моментом у формуванні відносин із представниками інших конфесій став страх втратити вплив на мирян. Єпископат православної церкви використовував інформацію про небезпеку звернення вірян до різних сект за умови браку в них легальної можливості задовольняти власні релігійні потреби, як аргумент на захист існування діючих храмів та можливість реєстрації нових громад²¹. При єпархіальних управліннях були створенні групи місіонерів, що займалися координацією роботи з протидії сектантства; постійно публікувалися звернення, статті в офіційних виданнях, що висвітлювали шкідливість сектантських вірувань; здійснювалися настановчі збори з благочинними для аналізу ситуації на місцях. Також керівництво РПЦ використовувало дані про перехід вірян різних релігійних організацій в православ'я, як підтвердження сили власних позицій у регіонах. Наприклад, управління Волинсько-Рівненської єпархії звітувало РСРПЦ, що за 1946 р. до православної церкви приєдналися 101 мирянин ЄХБ, 11 мирян ХЄВ, 33 вірних АСД, 78 вірян УГКЦ, 6 вірних РКЦ та 1 юдей²².

Особливою рисою міжконфесійних відносин стали прояви антисемітизму серед православного духовенства. На думку В. Борщевича, останнім періодом, коли серед духовенства РПЦ яскраво проявлялися антиєврейські настрої, була німецька окупа-

¹⁹ Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах / М. Шкаровский // Acta Slavica Iaponica. Journal of Slavic Research Center Hokkaido University. Tomus 27 (2009). P. 20.

²⁰ Бувеский А. К проблеме экуменизма / А. Бувеский // Журнал Московской Патриархии. 1954. Январь. № 1. С. 76.

²¹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Наталя Шліхта. Харків: Акта, 2011. С. 138.

²² Держархів Волинської області, ф. Р–605, оп. 2, спр. 4, арк. 18–23.

ція. У боротьбі за авторитетність представники автокефального та автономного духовенства використовували негативне ставлення влади до єврейського населення як каталізатор у вирішенні певних питань. Так, у своїх висловлюваннях Полікарп (Сікорський) часто називав свого опонента Олексія (Громадського) «*московсько-жидівським комуністом*»²³. Проте під час війни православне духовенство часто ставало на захист єврейського населення²⁴. Разом з тим необхідно зазначити, що антисемітські настрої серед священнослужителів РПЦ лише посилювалися в результаті реалізації релігійної політики щодо юдейських громад. Наприклад, в інформаційному звіті за 2 квартал 1946 р. уповноваженого РСРПЦ у Волинській області наведені роздуми щодо єврейського питання священника костелу м. Луцьк Соколовського:

*«єврейської проблеми в Радянському Союзі тепер не існує; СРСР використав євреїв для зміцнення свого міжнародного положення і тепер, після досягнення своїх цілей, євреї йому більше не потрібні»*²⁵.

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що міжконфесійні та міжцерковні відносини в контексті діяльності РПЦ на місцевому рівні використовувалися керівництвом СРСР як засіб скорочення релігійної мережі, механізм знищення національно-духовної традиції, чинник посилення національної нетерпимості. Разом з тим, кризові явища в РПЦ, політизація внутрішньоцерковного життя, нехтування духовними та національними потребами мирян сприяли переходу парафіян у протестантизм або ж поширенню практики здійснення служб поза храмами. Встановлено, що православне духовенство займало негативну позицію щодо автокефального духовенства та протестантизму загалом, у зв'язку з чим, розробляло заходи із запобігання поширення їхніх релігійних практик у парафіях.

²³ Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ столітті ідентичність, статус, еволюція: монографія / В. Т. Борщевич. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. С. 241.

²⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 310, арк. 1–5.

²⁵ Держархів Волинської області, ф. Р–393, оп. 3, спр. 5, арк. 102.

У подальшому в контексті означеного дослідження варто звернути увагу на психологічні причини та особисті мотиви духовенства в реалізації запропонованого курсу в міжцерковних відносинах.

Список джерел і літератури:

1. *Борщевич В.* Волинське духовенство у ХХ столітті ідентичність, статус, еволюція: монографія / В. Т. Борщевич. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. 584 с.
2. *Борщевич В.* Православне духовенство Волині в 40-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: кількісна характеристика / В. Т. Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2010. Випуск 1. С. 131–136.
3. *Борщевич В.* Церковно-громадська діяльність волинського православного духовенства у 20–80-х рр. ХХ ст. / В. Т. Борщевич // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Збірник наукових праць. Луцьк, 2009. Випуск 2. С. 47–54.
4. *Буевский А.* К проблеме экуменизма / А. Буевский // Журнал Московской Патриархии. 1954. Январь. № 1. С. 74–76.
5. Держархів Волинської області, ф. Р–393, оп. 3, спр. 2, 106 арк.
6. Держархів Волинської області, ф. Р–393, оп. 3, спр. 5, 257 арк.
7. Держархів Волинської області, ф. Р–605, оп. 1, спр. 1, 15 арк.
8. Держархів Волинської області, ф. Р–605, оп. 2, спр. 4, 54 арк.
9. *Иоанн.* Пастырям и верующим Греко-католической церкви, проживающим в западных областях Украинской ССР / Екзарх всея Украины Иоанн // Журнал Московской Патриархии. 1946. Январь. № 1. С. 9–11.
10. *Лисенко О.* Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. К., 1998. 404 с.
11. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / Упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.
12. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. – Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. 839 с.
13. ЦДАВО України, ф. Р–4648, оп. 3, спр. 9, 214 арк.
14. ЦДАМЛМ України. ф. 127, оп. 1, спр. 298, 102 арк.
15. ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 310, 5 арк.
16. *Шкаровский М.* Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах / М. Шкаровский // Acta Slavica Iaponica. Journal of Slavic Research Center Hokkaido University. Tomus 27 (2009). P. 1–27.
17. *Шліхта Н.* Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Наталя Шліхта. Харків: Акта, 2011. 468 с.

References:

1. *Borshchevich V.* (2010). Volyn' clergy in XX age: identity, status, evolution. Luck [in Ukrainian].
2. *Borshchevich V.* (2010). To orthodox clergy Volyn' in 40 – the first half 60th XX ages: quantitative description. *Naukoviy visnik Volinskogo nacional'nogo universitetu imeni Lesi Ukrainki. Istorichni nauki*, Vol. 1 [in Ukrainian].
3. *Borshchevich V.* (2009). There is Church public activity of volyn' orthodox clergy in 20-80 XX ages. *Istorichni studiyi Volinskogo nacional'nogo universitetu imeni Lesi Ukrainki*. Vol. 2. [in Ukrainian].
4. *Buyevskiy A.* (1954). To the problem of ekumenizm. *Jurnal Moskovskoy patriarhiyi*, Vol. 1. [in Russian].
5. Derjarihiv Volinskoyi oblasti, f. R-393, op. 3, spr. 2, 106 ark.
6. Derjarihiv Volinskoyi oblasti, f. R-393, op. 3, spr. 5, 257 ark.
7. Derjarihiv Volinskoyi oblasti, f. R-605, op. 1, spr. 1, 15 ark.
8. Derjarihiv Volinskoyi oblasti, f. R-605, op. 2, spr. 4, 54 ark.
9. *Ioann.* (1946). To the pastors and believers of the Greko-Katolic church, to resident in the western areas of Ukrainian SSR. *Jurnal Moskovskoy patriarhiyi*, Vol. 1 [in Russian].
10. *Lisenko O.* (1998) [Church life is in Ukraine. 1943-1946]. Kiyev [in Ukrainian].
11. Liquidation of UGKC (1939-1946). Documents of soviet organs of state security). Vol. 1. Kiyev [in Ukrainian].
12. *Martirologiya of Ukrainian Churches: in 4 vol.* (1985). Vol. 2. Toronto; Baltimor [in Ukrainian].
13. CDAVO Ukraini, f. R-4648, op. 3, spr. 9, 214 ark.
14. CDAMLM Ukraini, f.127, op. 1, spr. 298, 102 ark.
15. CDAMLM Ukraini, f. R-393, op. 1, spr. 310, 5 ark.
16. *Shkarovskiy M.* (2009) The Stalin religious policy and Russian Orthodox Carch in 1943-1953. *Acta Slavica Iaponica. Journal of Slavic Research Center Hokkaido University*, Tomus 27 [in Russian].
17. *Shlihta N.* Church those, who survived. Soviet Ukraine, a middle of 1940th is beginning 1970th. Harkiv [in Ukrainian].